

J. Marcinkevičiaus drama *Mindaugas* sovietinės ideologijos, istorijos politikos ir istoriografinių konjunktūrų lauke

Anotacija: Straipsnyje¹ aptariamos sovietinės ideologijos ir istorijos politikos suformuotos kiekybinės bei kokybinės lietuvių istoriografijos sąvybės, esmingai veikusios valingos užmaršties situacija, kurioje atsidūrė ištisas ankstyvosios Lietuvos istorijos etapas, valstybingumo genezės siužetas ir pirmojo bei paskutiniojo karaliaus Mindaugo personalija. Sovietinės ideologijos, istorijos politikos instrumentų ir istoriografijos sukurtame užmaršties lauke ypatingą reikšmę įgyja Justino Marcinkevičiaus drama *Mindaugas*, grąžinusi į oficialųjį diskursą Lietuvos valstybingumo tradicijos gimimo ir prie šio proceso ištakų stovėjusio karaliaus Mindaugo temą, keliems dešimtmečiams uzurpuotą Maskvoje susitelkusio Sovietų sąjungos akademinio elito. Išskirtinė Marcinkevičiaus dramos reikšmė verčia kelti ir straipsnyje svarstyti klausimą, kaip pastarajame kūrinyje išsakytos idėjos sąveikavo su sovietinės ideologijos, istorijos politikos bei istoriografijos sukurtais vaizdiniais, turėjusiais formuoti lietuvių visuomenės istorinę sąmonę.

Raktažodžiai: Justinas Marcinkevičius, drama *Mindaugas*, sovietmetis, istoriografija, istorijos politika, visuomenės istorinė atmintis.

Straipsnyje atliekamo tyrimo tikslas – Justino Marcinkevičiaus dramoje *Mindaugas* išsakytų programinių idėjų ir jų sąveikos su sovietine ideologija, istorijos politika bei istoriografija analizė, siekiant atsakyti į klausimą, kiek šioje sąveikoje buvo stiprinami arba griaujami oficialaus sovietinio diskurso postulatai.

Tyrimo aktualumą pagrindžia istoriografinio pobūdžio problema. Lietuvos menininkų situacija sovietmetyje bei santykiai su tuometine partine-politine valdžia, pastarosios visuomenės elito grupės veiklos formos ir šios veiklos rezultatai

1 Straipsnis parengtas įgyvendinant projektą „Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de) konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje“ (projektą finansuoja Lietuvos Mokslo Taryba pagal Nacionalinę Lituaniistikos plėtros 2009–2015 m. programą. Su-tarties Nr. LIT –4–9).

vis dažniau tampa tyrimų objektu². Šie tyrimai yra glaudžiai susiję su XXI a. pirmajame dešimtmetyje suaktyvėjusia istorijos politikos mechanizmų veikimo, visuomenės istorinės atminties formų kaitos ir tautinio tapatumo transformacijų analize³. Aukščiau paminėto intensyvaus darbo rezultatai – konceptualiai svarbios išvalgos apie didžiosios dalies sovietmečio akademinio bei kultūrinio elito egzistavimą savotiškoje pilkojoje (konformizmo) zonoje; išstobulintos sistemos manipuliavimo individu praktikos bei kuklios individo galimybės ieškoti opozicijos formų šioms praktikoms neperžengiant oficialaus diskurso ribų; komunistinės ir tautinės ideologijų simbiozės analizė ir šio keisto darinio („nacionalinio komunizmo“) poveikio lietuvių tautos istorinei atminčiai ir tapatybei svarstybos.

Įvardinti procesai ne tik įgalina fiksuoti permainas Lietuvos istoriografijoje, prisidedančias prie visapusiškesnio sovietmečio epochos pažinimo, bet ir leidžia išvelgti šio teksto aktualumą pagrindžiančią problemą: sovietmečio akademinio bei kūrybinio elito tyrimuose vis dar stinga atvejo (ir jo konteksto) studijų („preparuojančių“ asmenybės arba teksto likimą), galinčių esmingai prisidėti prie įvairių teorinių apibendrinimų bei vertybinio pobūdžio išvalgų, kurių sparčiai gausėja lietuviškoje istoriografijoje, tikrinimo ir tikslinimo.

Istoriografinis tyrimo kontekstas yra itin platus: Justino Marcinkevičiaus asmenybė, jo kūrybinė biografija ir paskiri jos aspektai, menininko santykio sovietmečiu su visuomene ir partiniu-politiniu elitu būdai jau susilaukė ne vieno aptarimo⁴. Simptomiška, kad įvairūs humanitarų cecho atstovai, tyrinėdami bei vertindami Marcinkevičiaus asmeninės ir kūrybinės biografijos epizodus bei jų visumą

2 Apibendrinantys žvilgsniai: Danutė Blažytė-Baužienė, „Kultūrinė autonomija sovietinėje Lietuvoje: realybė ar regimybė?“, *Metai*, 2002, Nr. 8–9, p. 131–146; Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu: Daktaro disertacija*, Vilnius, 2009; Vilnius Ivanauskas, „Menininkų rateliai ir kitoniška laikysena: nuo Chruščiovo laikų iki Sąjūdžio“, in: *Sąjūdžio ištakų beiškant: Nepaklusniųjų tinklaveikos galia*, sudarė Ainė Ramonaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2011, p. 198–231.

3 Istorijos politikos ir visuomenės istorinės sąmonės sąveikų formas nuosekliai tyrinėja Irena Šutinienė, Arūnas Streikus, Nerijus Šepetys, Rasa Čepaitienė, Vasilijus Safronovas, Darius Staliūnas, Dangiras Mačiulis.

4 Akivaizdu, kad aukščiau įvardintas problemas iki šiol dažniausiai sprendžia literatūrologai. Žr.: Paulius Subačius, „Postromantinis patriotizmas: brežneviniai tekstai ir veiksmai“, in: *Romantizmai po romantizmo*, Vilnius: Gervelė, 2000, p. 167–176; „Mito pradžia“, *Naujasis Židynys–Aidai*, 2003, Nr. 4, p. 173–179; Viktorija Daujotytė, *Raštai ir paraštės. Apie Justino Marcinkevičiaus kūrybą*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2003; *Justino Marcinkevičiaus žemė*, Vilnius: Alma littera, 2012; Rimantas Kmita, „Justino Marcinkevičiaus herojus“, *Colloquia*, Nr. 28, 2012, p. 75–98.

prieina radikaliai priešingas išvadas. Pastaroji aplinkybė leidžia teigti, jog Marcinkevičiaus personalija/kūryba tiek akademinėi bendruomenei, tiek ir visuomenei tampa ne tik studijų objektu, bet ir idėjinės–vertybinės saviidentifikacijos paskata⁵. Nepaisant aukščiau įvardintų aplinkybių ir Marcinkevičiaus vaidmens formuojant Lietuvos visuomenės istorinę atmintį sovietmečio epochoje pripažinimo⁶, istorikų sovietologų tekstų, kuriuose analizuojami ne šio poeto elgsenos modeliai⁷, o jo kūryba, akivaizdžiai stinga. Priežastį tikriausiai lemia neįtakumo arba baimės jausmas, kurį patiria praeities tyrinėtojas, prieš žengdamas į tarpdisciplininių tyrimų lauką, reikalaujantį ne tik įprastų darbo su istoriniais šaltiniais gebėjimų, bet ir literatūrologijos išmanymo.

Dėl šios priežasties, nors ir pripažindami Marcinkevičiaus istorinių dramų poveikį Lietuvos visuomenei, praeities tyrinėtojai vis dar nėra pabandę kelti klausimo – *kokie prasminiai akcentai*, išsakyti poetinių dramų trilogijoje, galėjo sukurti šį poveikį⁸?

Siekiant bent iš dalies atsakyti į pastarąjį klausimą straipsnyje bus analizuojamos Marcinkevičiaus dramoje *Mindaugas* išsakytos idėjos apie istorikų/

-
- 5 Ribinėmis (auto)refleksijos išraiškomis galima laikyti apologetinį Valentino Sventicko požiūrį į Justiną Marcinkevičių ir vertybinėmis nuostatomis pagrįstą, itin kritišką intelektualų, vienijamų *Naujojo Židinio–Aidų* žurnalo, santykį su poeto personalija/kūryba. Žr.: Valentinas Sventickas, *Apie Justiną Marcinkevičių*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2011; „Justino Marcinkevičiaus darba. Pašnekesys „Naujojo Židinio–Aidų“ redakcijoje“, *Naujasis Židinys–Aidai*, 2003, Nr. 4, p. 155–160 (taip pat žr.: kitas šio žurnalo 2003 m. Nr. 4 publikacijos). Analogiškų, viena kitą neigiančių įžvalgų bei vertinimų lietuviškoje viešojoje erdvėje buvo išsakyta itin daug 2011 m. I-ojoje pusėje, Justinui Marcinkevičiui mirus.
 - 6 Žvilgsnis iš literatūrologinės perspektyvos: Viktorija Daujotytė, *op. cit.*, p. 14. Istorikų formuluojami vertinimai: Česlovas Laurinavičius, Vladas Sirutavičius, *Sąjūdis: Nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*, Vilnius: Baltos lankos, 2008, p. 30.
 - 7 Vienas iš nedaugelio bandymų analizuoti Marcinkevičiaus personaliją ir jo veiklą, pasinaudojant postrevizionistinės paradigmos teikiamomis teorinėmis priemonėmis: Vilius Ivanauskas, „Poetas keičia sistemą? Žvilgsnis į Justiną Marcinkevičių, Marcelijų Martinaitį ir Sigitą Gedą vėlyvuoju sovietmečiu“, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 28, 2011, p. 105–116. Siekis Marcinkevičiaus elgseną įvertinti platesniame – sovietmečio intelektualų–kultūrininkų apsisprendimų bei veikimo lauke: Aurimas Švedas, „Asmenybės sovietmečio Lietuvos istorijos politikos lauke: elgsenos strategijos ir galimybės išlikti“, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 28, 2011, p. 91–104.
 - 8 Šie klausimai ne kartą aptarti iš literatūrologinių/kultūrologinių pozicijų: Pauliaus Subačiaus, Viktorijos Daujotytės (žr. 4 nuorodą); Jono Lankučio (*Justino Marcinkevičiaus dramatinė trilogija*, Vilnius: Vaga, 1977); Algio Samulionio, Zigmo Papeckio, Alfonso Nykos-Niliūno, Jono Griniaus (žr.: *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Justinas Marcinkevičius*, sudarė Jurga Katkuvienė, Vilnius: Baltos lankos, 2001) ir kitų.

istorijos likimą nelaisvės sąlygomis, Lietuvos valstybingumo genezę, Lietuvos – Vakarų priešstatą, pagonybės – krikščionybės sąveikos formas bei šių vaizdinių koreliaciją su sovietmečio ideologijos ir istoriografijos kuriamu kontekstu.

Straipsnyje atliekamam tyrimui itin svarbi Redos Pabarčienės monografija *Kurianti priklausomybė*, kurioje atlikta Marcinkevičiaus dramos *Mindaugas* analizė bei išsakytos idėjos apie visą dramatinę trilogiją tampa atspirties tašku pateikiant istoriko požiūrį bei tuo pat metu – kuriant galimybes tolimesnei diskusijai⁹. Lietuvių dramos raidos ir konteksto suvokimui taip pat labai svarbi Aušros Martišiūtės monografija¹⁰.

Tyrime daugiausia remiamasi konkretaus istorinio tyrimo ir istoriografinio metodų teikiama žinių galimybėmis.

Sovietmečio ideologijos bei istorijos politikos sampyna ir valinga Lietuvos valstybingumo genezės siužeto užmarštis

Tarpukario Lietuvos istorikų bendruomenės tyrimai atskleidžia, jog to meto praeities tyrinėtojų cecho publikuotuose straipsniuose, recenzijose ar istoriografinėse refleksijose nuosekliai kartota istoriko kaip „Lietuvos istorijos dirvonų plėšiko“ metafora¹¹. XX a. II pusės politinės perturbacijos primetė egzistuojančiai praeities tyrinėtojų bendrijai (tiksliau – jos likučiams) naują „istoriko-kario“ tapatybę. Esmine prielaida diegiant „militaristinę“ istorijos mokslo sampratą tapo Sovietų Sąjungoje nekvestionuojama aksioma, jog „literatūra, menas, kultūrinis ir šviečiamasis darbas yra svarbiu baru didžiosios kovos fronte“¹².

Vilniuje susitelkę „istorikai-kariai“, tapę sovietmečio ideologijos bei istorijos politikos sukurtų taisyklių įkaitais, neturėjo jokių galimybių aktyviau tyrinėti

9 Reda Pabarčienė, *Kurianti priklausomybė. Lyginamieji lietuvių dramos klasikos tyrinėjimai*, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2010.

10 Aušra Martišiūtė, *Pirmasis lietuvių dramaturgijos šimtmetis*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006.

11 Vilniaus Universiteto Istorijos fakulteto doktoranto Aurelijaus Giedos, tyrinėjančio tarpukario Lietuvos istorikų bendrijos teorines bei metodologines orientacijas, atlikta analizė leidžia teigti, jog „Lietuvos istorijos dirvonų plėšiko“ metafora vyravo praeities tyrinėtojų ceche. „Istorikai-žemdirbiai“ naudojosi istorizmo paradigmos metodologiniu instrumentariumu ir buvo ištikimi šios paradigmos suponuotai vertybinei sistemai.

12 Justo Paleckio pasisakymas X LKP suvažiavime 1958 m. vasario 14 d., *Lietuvos ypatingasis archyvas LKP dokumentų skyrius* (toliau – LYA), f. 1771, ap. 191, b. 431, l. 311.

Lietuvos valstybingumo genezę nulėmusius procesus, Lietuvos karaliaus Mindaugo personaliją, jo vykdytos politikos ypatumus. Pastaroji aplinkybė sukūrė valingos Lietuvos valstybingumo genezės siužeto užmaršties situaciją.

„Čia nėra vietos ,feodalinės praeities aukštinimui‘ “

Kokybinius sovietmečio lietuvių istoriografijos bruožus esmingai paveikė aiški disproporcija tarp senosios Lietuvos istorijos tyrimų bei naujausiųjų laikų, ypač „socialistinio periodo“, nekritiško aprašinėjimo. Tai neturėtų stebinti – Lietuvos valstybingumo tradicijos kūrimo ir stiprinimo siužetas, aiškiausiai atsiskleidęs LDK epochoje, sovietinei ideologijai *a priori* buvo itin nepalanki, todėl – nepa-geidautina tema.

Siekiant išvengti praeities tyrinėtojų bendruomenės dėmesio senajai Lietuvos istorijos epochai, jos galimybės dirbti su LDK istorija buvo apribotos įvairiais istorijos politikos instrumentais. Vienas svarbiausių – institucinių svertų panaudojimas, sukuriant kiekybines istoriografijos savybes (Lietuvos istorijos instituto mokslinių bendradarbių, tyrinėjančių LDK, skaičiaus ribojimas; temų, kurias galėjo rinktis pretendentai į kandidatines disertacijos rengimą, cenzūravimas; tyrimų, nukreiptų į senąją istoriją ir XX a., disproporcijos kūrimas).

Patys atkakliausi mūzos Klėjos tarnai, įveikę įvairius istorijos politikos barjerus ir išsikovoję teisę tyrinėti senąją Lietuvos istoriją, privalėjo laikytis tam tikrų ideologinių-istoriografinių taisyklių¹³:

1. Lietuvos istorijoje dera visokeriopa tyrinėti socialinių-ekonominių formacijų kaitą, pabrėžti gamybinių jėgų ir gamybinių santykių vystymosi procesą ir akademinio diskurso nuošalėje palikti politinės istorijos siužetus;

2. Visuose Lietuvos istorijos perioduose privaloma išryškinti klasių kovos motyvą bei parodyti, kad politinis lietuvių tautos elitas niekuomet neatstovavo „liaudies masių“ interesams;

3. Lietuva turi būti vaizduojama kaip nesavarankiškas ir nepilnavertis istorijos subjektas Rytų ir Vakarų civilizacinės sąveikos bei konkurencijos erdvėje, o lietuvių politinės tautos kurta valstybingumo tradicija – iš anksto pasmerkta

13 Čia aptariamos tik tos ideologinės-istoriografinės taisyklės, kurios formavo prasminį kontekstą, gaubusį Marcinkevičiaus dramą *Mindaugas* jos pasirodymo metu.

žlugti (pastarąjį procesą nulėmė „neteisinga“ politinio elito geopolitinė programa, „išdavusi“ lietuvių tautos interesus);

4. Krikščionybė turi būti diskredituojama parodant ją kaip Vakarų feodalų veržimosi į Rytus, o vėliau – išnaudotojų klasių žemiausiems socialiniams sluoksniams pavergti ideologinę priedangą¹⁴.

Kokybines sovietmečio lietuvių istoriografijos savybes taip pat esmingai veikė dažnai naudojami ideologiniai–dalykiniai kaltinimai dėl aukštinamos feodalinės praeities, siekimas paveikti praeities tyrinėtojų bendruomenėje vykusius procesus drausminant tuos istorikus, kurie ryždavosi ignoruoti aukščiau aptartas (ir neminėtas) ideologines–istoriografines taisykles.

Kas galima Jupiteriui, negalima jaučiui

Pastarosios taisyklės sukūrė situaciją, kurioje Lietuvos valstybės genezės problemos ir LDK politinės istorijos tyrimai LSSR buvo iš esmės neįmanomi arba beveik neįmanomi.

Dėl šios priežasties apie Lietuvos valstybingumo tradicijos gimimą sovietmečio epochoje pirmą kartą buvo prabilta ne Vilniuje, o Maskvoje, kur 1959 m. publikuotas Vladimiro Pašutos veikalas *Lietuvos valstybės susidarymas*¹⁵. Tiesa, atidesnis žvilgsnis į šią knygą atskleidžia, kad sovietinės istoriografijos autoritetas daugeliu atvejų tik klusniai sekė lenkų istoriko Henryko Łowmiańskio fundamentalioje dvitomėje *Studijoje apie lietuvių visuomenės ir valstybės atsiradimą*¹⁶ prieš dvidešimt metų nužymėtais riboženkliais, tačiau tuo pat metu profesionaliai žongliravo bendriausia marksistine schema. Dirbdamas su Lietuvos valstybės genezės problema Pašuta operavo universalaus pobūdžio sovietiniu istorinės raidos

14 Plačiau apie ideologinių taisyklių bei istoriografinių apribojimų veikimą žr. amžininko liudijimus: Mečislovas Jučas, „Dėl sovietmečio istorikų ir senosios Lietuvos istorijos“, *Naujasis Židinys–Aidai*, 2004, Nr. 9–10, p. 465–467.

15 Владимир Пашута, *Образование Литовского государства*, Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959.

16 Henryk Łowmiański, *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno, Nakładem Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1931–1932, t. 1–2. Plačiau apie Łowmiańskio *Studiją...* žr.: Edvardas Gudavičius, „Ar pasistūmėta sovietinėje istoriografijoje po Henriko Łowmiańskio „Studijų apie Lietuvos valstybės ir visuomenės genezę““, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 5, 1998, p. 7–22.

modeliu, leidusiu mokslininkui kalbėti apie „istorinį dėsningumą“ ir įvairiose šalyse vykstančius procesus traktuoti kaip tapačius, t. y. nulemtus identiškų prielaidų bei provokuojančius analogiškas pasekmes. „Mes Lietuvos valstybės susidarymą vertiname ne kaip istorinį atsitiktinumą, priklausiusį nuo Mindaugo gimimo, bet kaip dėsningą ūkinio ir visuomeninio šalies gyvenimo, jos tarptautinės padėties pasikeitimų rezultatą“, – taip trumpai galima apibūdinti svarbiausią teorinę Pašutos novaciją Łowmiańskio *Studijos...* ir lietuviškosios istoriografijos atžvilgiu¹⁷.

Tačiau lyginant Pašutos ir Łowmiańskio veikalus metodologiniu, žinių augimo ir istoriografiniu aspektais, tenka konstatuoti, jog sovietinio marksizmo teorijos taikymas XIII a. lietuvių ir kitų baltų genčių visuomenių vaizdinio tyrimams nebuvo itin sklandus, o pažinimo augimo prasme Pašutos veikalas, be jau minėto sklandaus valstybės genezės modelio, ryškesnių novacijų LDK tyrimų sferoje nepateikė. Maža to – daug Pašutos refleksijos ypatumų leidžia formuluoti įžvalgą apie tiesioginio sekimo (kartais balansuojančio ties plagiavimo riba) Łowmiańskiu atvejus.

Kita vertus, Łowmiańskio *Studijos...* konspektas bei reinterpretacija, atliktas Pašutos, turėjo didžiulę reikšmę istorijos politikos ir istoriografinė prasme. Šį aspektą taikliai įvardino Juozas Jurginis: „Maža V. Pašutą pavadinti Lietuvos istorijos bičiuliu, jis buvo ta nerami dvasia, kuri mūsų istoriografijai neleido virsti provincijos kraštotyra.“¹⁸ Šį Ezopo kalba išsakytą komplimentą prieš keletą metų esmingai papildė Edvardas Gudavičius: „V. Pašutos veikalas pakeitė ‚nepageidaujamas‘ H. Łowmiańskio ir J. Stakausko studijas, sudariusias Mindaugo problematikos viršūnę. Jis atvėrė kelią į pusanatro dešimtmečio draustą tematiką, parodydamas jos plėtojimo reglamentinius rėmus.“¹⁹

Taigi Pašutos veikalas legitimavo sovietmečiu „pavojingą“ Lietuvos istorijos tyrimų sferą sovietinės imperijos centre kuriamo akademinio diskurso lygmeniu. Tačiau šiuo atveju dera atkreipti dėmesį į keletą aspektų:

17 Владимир Пашуто, *op.cit.*, p. 5. Łowmiańskio *Studijos...* puslapiuose pateikiamas visapusiškas Lietuvos visuomenės gyvenimo XIII a. vaizdinys, dėmesingai aptariami patys įvairiausi jo aspektai: gamtinės sąlygos, materialinės kultūros lygis, visuomenės organizacijos formos. Tiesa, šioje panoramoje, savo užmoju primenančioje II „Analų“ mokyklos kartos kūrėjo Fernando Braudelio vėliau rekonstruotus globalius vaizdinius, konkretaus žmogaus istorijai vietos nebeliko. Todėl *Studijos...* puslapiuose karalius Mindaugas nepasirodo, o Lietuvos valstybės sukūrimas paaiškintas ne kaip iškilios asmenybės veikimo, o kaip išorinio faktoriaus (Vokiečių ordino grėsmės) išdava.

18 Juozas Jurginis, „Netekame Lietuvos istorijos bičiulio“, *Literatūra ir menas*, 1983, Nr. 26, p. 15.

19 Edvardas Gudavičius, *Mindaugas*, Vilnius: Žara, 1998, p. 68.

1. Pastaroji studija, viena vertus, bent iš dalies patenkino lietuvių visuomenės alkį senajai Lietuvos istorijai, kita vertus, jau aptartos istoriografinės konjunktūros ap sunkino Pašutos knygos tapimą „sava“ lietuvių tautos istorinei atminčiai – Lietuvos valstybės gimimas šioje knygoje pateikiamas kaip socialinių-ekonominių procesų išdava, todėl politinės istorijos lygmuo ir jame veikiančios personalijos (ir Mindaugas) tampa antraeilės svarbos.

2. Bandant įvertinti Pašutos studijos poveikį lietuvių visuomenės savivokai sovietmečiu, tenka kalbėti apie nevienodas šiame veikale išsakomų idėjų sklaidos galimybes įvairių visuomenės sluoksnių atžvilgiu – akivaizdu, jog Pašutos veikalo pasirodymas tapo svarbiu įvykiu sovietmečio Lietuvos akademinėi bendruomenei, kultūrininkams ir inteligentams, tačiau didžiai lietuviškojo sociumo daliai ši knyga buvo pernelyg specifinė ir todėl sunkiai „atpažįstama“.

3. Istoriografinio tabu panaikinimas Maskvoje dirbantiems mokslininkams nereiškė analogiškų permainų Vilniuje susitelkusiai praeities tyrinėtojų bendruomenei. Lietuvos valstybės genezę nulėmę politiniai procesai, Mindaugo personalija ir jo šeima, pirmojo ir paskutinio Lietuvos karaliaus vykdyta politika – šie klausimai ir toliau išliko lietuvių istorikams „nerekomenduotinomis“ temomis; be to, buvo akivaizdžiai juntamas specialistų, gebančių spręsti sudėtingas mediavistines problemas, stygius²⁰. Dar daugiau – Pašutos veikalas, žymiai sutrumpintas, lietuvių kalba išleistas tik praėjus 12 metų nuo jo pasirodymo rusų kalba²¹.

Sovietinės ideologijos skatinama valinga užmarštis, pasireiškusiai istorijos politikos konjunktūrų ir istoriografinių taisyklių veikimu, sukūrė situaciją, kurioje apie Lietuvos valstybės genezę Lietuvoje prabilo ne istorikas, bet poetas, beje,

20 Nuodugniausia sovietmečio Lietuvos ir lietuvių istoriografijos, susijusios su Lietuvos valstybės geneze ir Mindaugo personalija, apžvalga: Edvardas Gudavičius, *Mindaugas*, p. 64–71. Aukščiausiai paminėtoje istoriografinėje apžvalgoje parodoma, jog po Pašutos veikalo pasirodymo Vilniuje susitelkusi praeities tyrinėtojų bendrija tegalėjo kurti tik „nišinę produkciją“ arba prisiliesti prie Mindaugo personalijos ir jo epochos, pasinaudodami tam tikro konteksto atveriamomis galimybėmis. Čia paminėtini XIII a. Lietuvos visuomenės modeliavimo bandymai ir Lietuvos krikšto problemos svarstymas (Juozas Jurginis); Lietuvos karų su Baltijos vokiečių kolonijomis tyrinėjimai (Mečislovas Jučas, Juozas Jurginis ir kt.); Lietuvos ir Livonijos santykių analizė (Rokas Varakauskas). Derėtų prisiminti ir Romo Batūros bandymus įrodyti, jog Lietuvos valstybė buvo sukurta ne XIII, o XII a.

21 Vladimiras Pašuta, *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius: Mintis, 1971.

pasinaudojęs Pašutos veikalo atvertomis galimybėmis²² ir „[a]trinkęs iš to, kas žinoma apie Mindaugo istorinį asmenį, vien tai, kas jam pasirodė esmingiausi gyvenimo momentai, – Mindaugo svetimoterystę, karūnavimą, apostazę ir tragišką mirtį nuo broližudžio rankos“²³.

Dramos *Mindaugas* prasminių akcentų analizės bandymas

Prieš imdamasis dramos *Mindaugas* Justinas Marcinkevičius jau buvo sulaukęs visuomenės pripažinimo ir tapęs vienu iš tuometinio lietuvių literatūros elito atstovų. Šiuo atveju nebus gilinamasi į tai, kokie vidiniai menininko apsisprendimai, kūriniai ir kitos aplinkybės nulėmė spartų Marcinkevičiaus kilimą į sovietmečio menininkų Olimpą. Tai – išsamaus atskiro tyrimo, kuriame turėtų susidurti literatūrologų, istorikų, antropologų žvilgsniai, reikalaujanti problema, kurios gvildenimui neišvengiamai turėtų būti pasitelktas ir *mikroistorijos* metodas – dėl įvairių priežasčių juo naudotis dar nesiryžo nė vienas Marcinkevičiaus kūrybą bei oficialios biografijos kontūrus nagrinėjęs mokslininkas.

Nėra iki galo aišku ir tai, kokios aplinkybės lėmė poeto apsisprendimą imtis pirmojo ir paskutinio Lietuvos karaliaus Mindaugo likimo bei valstybės kūrimo istorijos, taip pat – kokios priežastys nulėmė tai, kad poetinė drama išvydo dienos šviesą. Visiškai pagrįstai galima kalbėti apie „postūmio iš šalies“ (prašymo, rekomendacijos, užuominos iš tuometinio politinio-partinio elito) galimybę, tačiau jos negalime verifikuoti dėl archyvinių dokumentų stygiaus²⁴.

22 Prisimindamas, kaip vyko dramos *Mindaugas* rašymo procesas, Marcinkevičius pasakojo: „Į Druskininkus atsivežiau *Lietuvos TSR istorijos šaltinių* I tomą ir istoriko Vladimiro Pašuto knygą *Образование Литовского государства*. Tiek tos istorinės medžiagos ir teturėjau. Tuo metu jokios kitos knygos nebuvo prieinamos.“ Justinas Marcinkevičius, „Žmogus iš esmės yra istorija“, in: Justinas Marcinkevičius, *Dienoraščiai ir datos*, Vilnius, 2010, p. 411.

23 Zigmąs Papečkys, „Dvi Justino Marcinkevičiaus knygos“, in: *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Justinas Marcinkevičius*, p. 184.

24 Formuliuoti hipotezę apie tokios galimybės egzistavimą leidžia Aleksandro Štromo ir Tomo Venclvos liudijimai, 1991 m. išsakyti Lietuvos televizijos laidoje „Krantas“, esą apysaka *Pušis, kuri juokėsi* (1961) buvo parašyta bendradarbiaujant su KGB. Tiesa, archyvinių dokumentų, įgalinančių pagrįsti poetui mestus kaltinimus, nesurasta. Tuo tarpu pats poetas, prisimenant Arvydo Juozaičio 1991 m. liepos 7 d. *Šiaurės Atėnuose* užrašytą metaforišką pastebėjimą, kilusio skandalo metu išliko „santūrus lyg užsienio reikalų ministerija“ ir susilakė nuo Venclvos bei Štromo pareiškimų komentavimo.

Tuo tarpu sovietmečio epochos liudininkai, prisidėję prie tam tikrų sociokultūrinių reiškinių genezės arba turėję galimybę stebėti pastarųjų radimąsi iš arti (pvz., 1967–1976 m. LTSR Kultūros ministras Lionginas Šepetys), yra gerai pasiruošę istorikų XXI a. itin pamėgto ir dažnai be atodairos taikomo *sakytinės istorijos* metodo iššūkiui, todėl dažnai interviu metu ne tiek praskleidžia paslapčių šydą, kiek jį dar labiau sutankina. Atsižvelgiant į šias aplinkybes tenka konstatuoti, jog bent kol kas praeities tyrinėtojas, svarstantis dramos *Mindaugas* genezės, tiesiogiai susijusios su „postūmiu iš šalies“ galimybę, atsiduria akligatvyje.

Mąstydamas apie vidines paskatas ir bendraudamas su straipsnio autoriumi, Marcinkevičius pabrėžė kelionės į Pranzūciją metu staiga patirtą aštrią būtinybę kalbėti apie Lietuvą ir jos istoriją²⁵. Pastaroji vidinė argumentacija, ne kartą poeto išsakyta įvairiuose interviu, skamba įtikinamai ir parodo, kodėl poetas atsigrėžė į lietuvių istorinės dramos tradiciją, sukurtą Maironio, Krėvės ir Sruogos²⁶. Tačiau šiuo atveju lieka du neatsakyti klausimai. Pirmas klausimas (žvelgiant iš kūrėjo perspektyvos) – kokie argumentai šiaip jau itin atsargų, savo kūryboje nebandžiusį peržengti leistinų ribų menininką paskatino imtis politiškai ir ideologiškai pavojingos temos²⁷? Antras klausimas (žvelgiant iš sovietinės sistemos veikimo logikos perspektyvos) – kaip/kodėl per 12 dienų Druskininkų sanatorijoje parašytas tekstas įveikė visus konjunktūrų spąstus bei cenzūros slenksčius ir tapo vienu svarbesnių vėlyvojo sovietmečio lietuvių visuomenės kultūrinio gyvenimo reiškinių²⁸?

Akivaizdu, kad į pirmąjį klausimą išsamiai atsakyti jau nebepavyks. Tuo tarpu antruoju klausimu įvardintą problemą pabandysime išspręsti pasitelkę į pagalbą dramos *Mindaugas* tekstą ir darydami prielaidą, kad dramą skaitę bei

25 Justinas Marcinkevičius, „Žmogus iš esmės yra istorija“, p. 410–411.

26 Alfonsas Nyka–Niliūnas, *Temos ir variacijos*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 374.

27 Ši tezė akivaizdžiai prieštarauja nuostatai, įsivyravusiai tarp dalies Marcinkevičiaus kūrybos tyrinėtojų, esą poetas buvo labai drąsus ir savo kūryba griovė nusistovėjusio oficialaus diskurso sienas. Šiuo atveju, ginant priešingą nuomonę, visų pirma remiamasi straipsnio autoriaus patyrimu, įgytu bendraujant su poetu – Marcinkevičius pokalbių metu, ruošiantis pirmajam ir antrajam interviu (įvykusiems 2010 balandžio ir birželio mėn.), atvirai kalbėjo apie tai, jog savo gyvenimo ir kūrybinio kelio nevertina kaip drąsaus žmogaus bandymo nuolat tikrinti sistemos nustatomas leistinas ribas. Analogiški vertinimai istoriografijoje suformuluoti Vytauto Kavolio: *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Justinas Marcinkevičius*, p. 75.

28 Nesant galimybių patvirtinti „postūmiu iš šalies“ egzistavimo versiją, cenzūros slenksčių apėjimo klausimas tampa vienu esminių, svarstant dramos *Mindaugas* genezės ir likimo klausimą.

jos likimą lėmę cenzoriai turėjo išvelgti tam tikrus prasminius bei emocinius akcentus, kurie tiko sovietinės ideologijos poreikiams²⁹.

Kaip minėta straipsnio įvade, analizės objektu pasirinkome keturis prasminius-emocinius dramos akcentus, kurie bus nagrinėjami operuojant binarinę opozicija pagal konkrečių dramos prasminių-emocinių akcentų atitikimą arba disonavimą su sovietine ideologine-istoriografine schema. Suvokiama, jog binarinė opozicija yra ribota prieiga, galinti padėti apčiuopiant dramos *Mindaugas* teksto santykį su sovietinės ideologijos arba istoriografijos postulatais, tačiau nepadedanti įvertinti kūrinio santykio su visuomene ir jo galimo poveikio istorinei sociumo atminčiai³⁰.

Istorija kaip skirtingų požiūrių sandūros ir manipuliacijų erdvė

Vienas svarbiausių istorinės dramos kūrėjo spendimų, padėjusių esmingai išplėtoti istorijos bei istorikų likimo temą – Juodojo ir Baltojo Metraštinkų įvedimas. Pastarąjį aspektą yra sureikšminęs ir pats Marcinkevičius: „Tai lyg kokie choro likučiai iš antikinio vaidinimo. Juk choras aiškindavo, išgyvendavo tai, kas vyksta scenoje. Metraštinkai man leido medžiagą pateikti, tarytum įnešdami tuos faktus, kuriuos atsirinkau. Man taip pat buvo aktualu tai, kad jie abu išreiškia skirtingą istorijos supratimą.“³¹ Nuolatinės metraštinkų akistatos polemizuojant, kurio iš jų istorijos samprata yra teisinga, Marcinkevičiui leido Juodojo Metraštinko lūpomis išsakyti sovietmečio istorikų ir jų kuriamos istoriografijos dramą:

29 Analogiškai problemą suformulavo Reda Pabarčienė studijoje *Kurianti priklausomybė. Lyginamieji lietuvių dramos klasikos tyrinėjimai*, p. 171. Tiesa, ši prieiga monografijos autorei neatrodo konstruktyvi dėl literatūrologų klaidinančių kokybinių Marcinkevičiaus dramų tekstų ypatumų. Čia literatūrologas ir istoriko požiūriai, kaip reikėtų (ne)skaityti dramos tekstą, išsiskiria, nes įgyvendinant straipsnyje išskeltus uždavinius remiamasi dar XIX a. Leopoldo von Ranke's suformuluota metodologine maksima, privaloma kiekvienam istorikui, jog praeities tyrinėtojas kiekvieną įvykį, procesą arba reiškinį privalo vertinti stengdamasis jį matyti vienalaikės epochos, šiuo atveju – sovietmečio idėjinių, ideologinių ir vertybinių orientyrų, kontekste.

30 Prie šio klausimo grįžtama skirsnelyje „Ko nepajėgia apčiuoti binarinės schemas? Galimos tolimesnės analizės gairės“.

31 Justinas Marcinkevičius, „Žmogus iš esmės yra istorija“, p. 412.

Istorija? Teisinga? Cha cha cha!
 O kas ją rašo? Mudu su tavim.
 O kas gi mudu esam? Tiktai žmonės.
 Silpni, ydingi, bailūs, alkani.
 Ir tas, kuris stipresnis, tas diktuoja
 Ir savo valią, ir teisybę savo.³²

To meto Lietuvos visuomenės požiūrį į tai, kokias idėjas Marcinkevičius norėjo išreikšti šių personažų dramatiškais dialogais, apibūdino istorikas Juozas Jurginis sovietmečiu nepublikuotoje savo recenzijoje:

Dažnai galima išgirsti istorikų adresu siunčiamą įsakymą, kad praeitį reikia vaizduoti teisingai, kad būtina pabrėžti, kas joje pažangu ir kas reakinga, ką galima perimti kaip vertingą palikimą ir ką atmesti kaip niekingą šlamštą. [...] Progresas istorijoje eina ne tiesia linija, o sukasi aukštyn spirale, kada viena jos pusė kyla, kita tuo pačiu leidžiasi žemyn. Tie, kurie reikalauja iš istorikų vaizduoti praeitį teisingai, tariasi iš anksto žiną, kaip toji teisybė atrodo, ir gali būti jiems teisėjais. Jie spiralės nepripažįsta ir nori matyti pažangą, kylančią tiesia linija. Jų reikalavimai verčia metraštinius vieniems pasidaryti baltiems, o kitiems – juodiems.³³

Pastaroji Jurginio refleksija įgyja simbolinę prasmę turint omenyje tai, kad sudėtinguose šio istoriko santykiuose su ilgamečiu Lietuvos istorijos instituto direktoriumi Juozu Žiugžda (1948–1970) dalis tuometinės praeities tyrinėtojų bendruomenės ir Lietuvos visuomenės įžvelgė dramoje aprašytos Baltojo ir Juodojo metraštinių kovos atšvaitus³⁴.

32 Justinas Marcinkevičius, *Mindaugas*, in: Justinas Marcinkevičius, *Raštai*, t. 3, Vilnius: Vaga, 1982, p. 173.

33 Juozas Jurginis, „Kada istorija įdomi“, *Tarybinis mokytojas*, 1967 02 25, Nr. 16, p. 3.

34 Aukščiau įvardintus teiginius pagrindžia amžininkų liudijimai. Į klausimą „Dabar norėčiau prisiminti legendas, kuriomis paprastai apipinamos iškilios asmenybės. Vieną jų man yra papasakojęs profesorius Bumblauskas, esą Justinas Marcinkevičius dramoje ‚Mindaugas‘, kurdamas Juodojo ir Baltojo metraštinių prototipus, turėjo omenyje Žiugždą ir Jurginį... Ar Jums yra tekę girdėti tokią versiją?“ Juozo Jurginio sūnus Julius Jurginis atsakė: „Taip, tai tikra tiesa. Aš su tėvu buvau pagal Marcinkevičiaus dramą pastatyto spektaklio premjeroje. Po jos, rodos, buvo surengtas pobūvis ar pasisėdėjimas ir apie tuos metraštinius ėjo šneka“ (2005 m. spalio 4 d. interviu su Juliumi Jurginiu ir Dalia Jurginiene stenograma, autoriaus asmeninis archyvas).

Kaip minėta, recenzija „Apie juodą ir baltą metraštininkus“ sovietmečiu nepublikuota, bet Jurginiui rūpinčios problemos buvo išdėstytos jo straipsnyje „Kada istorija įdomi“³⁵, pasirodžiusiame likus metams iki Marcinkevičiaus dramos publikavimo ir Juodojo bei Baltojo metraštininkų dvikovos Lietuvos visuomenės akivaizdoje pradžios. Gilindamasis į klausimą, kada istorija tampa įdomi, Jurginis sovietmečio lietuvių istoriografijoje išvelgė dvi metodines kryptis, kurioms atstovauja „sprendėjai“ ir „ilustratoriai“. Pastarieji renkasi lengviausią kelią ir taip padaro istoriją neįdomią bei nereikalingą visuomenei. Jurginis „ilustratorius“ apibūdina kaip istorinės tikrovės klastotojus. Jie „ima faktus bei įvykius ir tempia juos į krūvą iš anksto pasirinktam teiginiui paremti. Šios krypties istorikų darbuose siekiama ką nors demaskuoti, išryškinti, parodyti, pavaizduoti, o ne atsakyti į gyvenimo priešybių iškeltą klausimą“. Tuo tarpu „sprendėjai“, anot Jurginio, sąmoningai renkasi sudėtingesnę kelią: „jie iš faktų ar įvykių visumos, iš visų argumentų ‚už‘ ir ‚prieš‘ daro išvadą – sprendimą.“³⁶ Šios istoriko mintys LKP CK kabinetuose susilaukė itin griežto pasmerkimo, tuo tarpu visuomenėje ir praeties tyrinėtojų ceche – tylaus pritarimo³⁷.

Analogiškame prasminių bei emocinių kontekstų lauke skleidėsi ir Marcinkevičiaus aprašyta Juodojo bei Baltojo metraštininkų priešštata, kurią stebėdama Lietuvos visuomenė darė sovietinei sistemai nepalankias išvadas apie „ideologiniais kariais“ joje paverstų praeities tyrinėtojų galimybes kalbėti tiesą.

Taigi galime konstatuoti, jog dramoje išsakyti teiginiai bei vertinimai istorijos ir istorikų likimo tema akivaizdžiai disonavo su sovietinės ideologijos ir istoriografijos kuriamais vaizdiniais.

35 Juozas Jurginis, „Kada istorija įdomi“, p. 3.

36 *Ibid.*, p. 3.

37 1967 m. gegužės 27 d. LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjo Liongino Šepečio parengtoje pažymoje Antanui Sniečkui teigiama, kad „pastaruoju metu susidarė nevisiškai palanki kūrybinė atmosfera moksliniam tiriamajam darbui istorijos srityje. Tai matyti iš drg. Jurginio straipsnio ‚Kada istorija įdomi‘. [...] Savo samprotavimus autorius nepagrindžia jokiais konkrečiais teiginiais, tačiau potekstėje jaučiasi tendencija save priskirti ‚sprendėjams‘, o pirmajai krypčiai – drg. Žiugžda ir pokario metais šioje srityje nuveiktą darbą. Tokia absoliuti kritika, nenurodant konkrečių kūrinių, yra neteisinga. Susidarė padėtis, kad ginčai ir nesutarimai išėjo iš instituto bei istorijos mokslo ribų. Visa tai gyvai komentuojama ypač jaunųjų istorikų, lituanistų tarpe, ugdo kolektyvą skaldančias tendencijas.“ (LYA, f. 16895, ap. 2, b. 231, l. 168.)

Lietuvos valstybės genėzė kaip despoto sumanymų ir žmogiškosios dramos išraiška

Poetinėje dramoje kuriamas pirmojo ir paskutiniojo Lietuvos karaliaus paveikslas provokuoja svarstyti net keletą temų, virstančių prasminėmis opozicijomis: valdžia ir moralė; reali politika ir idealiosios paskatos; valdovas ir jo šalis.

Marcinkevičiaus dramoje Lietuvos valstybės genėzė parodoma sureikšminant Ordino grėsmės veiksnį, kaip prisidėjusį prie Lietuvos konsolidacijos proceso. Kita vertus, Ordino faktorius šiuo atveju tėra antraeilis, nes pagrindinė Lietuvos valstybės kūrimo paskata ir varomoji jėga yra Mindaugas, kuris, nepaisydamas priemonių, imasi vienyti smulkias lietuvių kunigaikštystes į vieną politinį darinį. Suvokta istorinė neišvengiamybė Ordino grėsmės akivaizdoje Marcinkevičiaus dramoje atskleidžiama netiesiogiai užmezgant prasminius ryšius ne su sovietinės istoriografijos schemomis apie socialinių–ekonominių procesų ir visuomenės diferenciacijos įtaką valstybinių darinių kūrimui, bet su Arnoldo Josepho Toynbee koncepcija, kurioje maksimaliai išryškintas elito vaidmuo bei kalbama apie „iššūkio – atsako dėsnio“ veikimą, kuomet ir tenka pasireikšti konkrečių elito atstovų gebėjimams spręsti iššūkius³⁸.

Aptartų istorinių taisyklių veikimo kontekste Mindaugo reakcija į žinią, kad kunigaikščio Kintibuto pilį sudegino Ordino riteriai, yra aiškios ilgalaikės vidinės motyvacijos veikti, o ne akimirksnio apsisprendimo išraiška:

Ar aš jums nesakiau? Tik negalvojuau,
Kad viskas prasidės taip greitai. Aš maniau,
Kad mes dar turim laiko pasiruošti³⁹

Lietuvos karaliaus paveikslas štrichai Marcinkevičiaus dramoje kuriami pasakojant ne tik Lietuvos priešstatas Vakarams (Ordino pavidalu), bet ir žmogiškosios dramos (kurią nulemia aukščiau aptartų prasminių opozicijų kuriamos įtampos) istoriją. Pastarasis pasakojimo lygmuo, viena vertus, visiškai eliminavo

38 Apie A. J. Toynbee koncepcijos pritaikomumą XIII a. Lietuvos istorijai žr. Edvardo Gudavičiaus refleksiją: „2000-ieji: Istorija ir šiandienos patirtis“, *Atgimimas*, 1999 03 12, p. 12. Konkretūs šios koncepcijos taikymo pavyzdžiai Gudavičiaus tyrimuose: *Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1999, p. 73, 77.

39 Justinas Marcinkevičius, *Mindaugas*, p. 120.

galimybes dramos puslapiuose atsirasti sovietinės socioekonominės schemos štrichams, kita vertus – kunigaikščio Mindaugo tapimo karaliumi ir jo meilės Vismanto žmonai Mortai istorija įgalino Marcinkevičių sukurti įtaigų Lietuvos, lipdomos krauju, vaizdinį, kuris taip pat paradoksaliai galėjo būti naudingas sovietinės sistemos reikmėms. Mindaugo valstybės kūrimo ir stiprinimo procesas palydimas, kaip jis pats pripažįsta broliui Dausprungui, „sąmokslų, klastos ir melo...“⁴⁰. Taigi pirmasis ir paskutinis Lietuvos karalius iš esmės yra nusikaltėlis, ilgainiui praradęs žmogiškumą, bet tapęs valdovu, kuris vėliau yra priverstas pripažinti, jog valstybės kūrybos rezultatas žmogiškąja prasme yra apgailėtinas – tai „pragaras šioje žemėje“ (ideališios paskatos pralaimi prieš realią politiką; moralė – prieš valdžią)⁴¹.

Tokie dramos prasminiai ir emociniai akcentai leido Marcinkevičiui sukurti politinio despoto paveikslą, kuris, žvelgiant iš sovietinės historiografijos schemų perspektyvos, buvo ideologiškai teisingas ir todėl atpažįstamas bei pozityviai įvertintas dramos recenzentų Sovietų Sąjungoje, tačiau tuo pat metu esmingai nepaveikė lietuvių visuomenės, nes „[l]ietuviui Marcinkevičiaus Mindaugas atrodo ne tik suprantamas, bet taip pat vertas užuojautos ir gal net meilės“⁴². Be to, Mindaugo veiksmai krauju lipdant Lietuvą pagrįsti istorinės logikos požiūriu – viduramžių epochoje įvairiose Vakarų Europos šalyse vykę valstybių kūrimo procesai paprastai buvo lydimi dramatiškos ir kruvinos politinio elito konsolidacijos⁴³.

Aukščiau išsakyti vertinimai, kaip minėta, nepaneigia Lietuvos valstybės genezės interpretavimo galimybės žvelgiant į ją iš sovietinės ideologijos perspektyvos, kurią 1977 m. apibrėžė Jonas Lankutis: „Iš tiesų ‚Mindaugas‘ parašytas taip, kad jame kuo ryškiau pamatytume ir suvoktume, kaip kuriama gimsta nacijos ir

40 *Ibid.*, p. 146.

41 *Ibid.*, p. 171.

42 Jonas Grinius, „Justino Marcinkevičiaus Mindaugas“, in: *Kūrybos studijos ir interpretacijos: Justinas Marcinkevičius*, p. 200.

43 Šiuo atveju susivokti, kiek Justino Marcinkevičiaus dramoje Mindaugo paveikslas yra istoriškas, padeda Gudavičiaus refleksija: „Šiandien ne vienas mūsų pakraupsta skaitydamas, kaip Mindaugas susidorodavo su savo varžovais ir atiminėjo svetimas žmonas (dėl to ir Daumantas prisidėjo prie Mindaugui lemtingo sąmokslų). Kai kas kaltina vokiečių ir rusų šaltinius, esą juose šmeižiami lietuviai. Į tai pasakytina, kad tie patys šaltiniai ne mažiau rašo ir apie panašius vokiečių ar rusų darbus, o visi Europos valstybių kūrėjai negailestingai žudė savo priešus ir nesivaržydami mylėjo moteris. Tokia buvo epocha, taip tuo metu gyveno ir elgėsi žmonės.“ (Edvardas Gudavičius, „Karalius Mindaugas“, *Tiesa*, 1993 07 03, p. 3)

jos valstybingumo idėja, kaip atsiranda ir veikia valdžios mechanizmas, kiek jis atitinka ar neatitinka liaudies interesus ir tarnauja visuomenės pažangai.“⁴⁴

Mindaugo ir Puodžiaus dialogai dramoje, išreiškiantys politinio elito ir „liaudies“ akistatą, bei pats kūrinio finalas palieka abejonės galimybę, ar trumpalaikis Lietuvos suvienijimo rezultatas buvo vertas visų tų pavienių žmonių ir tautos „brolžudiškame kare“. Tokios abejonės galimybė leidžia teigti, kad Lietuvos valstybės genezė kaip despoto sumanymų ir žmogiškosios dramos išraiška – nevienareikšmis vaizdinys, atveriantis galimybes įvairioms interpretacijoms.

Tai neturėtų stebinti. Kaip taikliai pastebėjo Danutė Blažytė-Baužienė, „[k]omunistinėje sistemoje literatūra, menas ir kitos kūrybos sritys [...] nuo primityvaus ‚proletkulto‘ ir deklaratyvios ‚fasadinės kultūros‘ transformavosi į sudėtingą, vidinių prieštaravimų kupiną, bet individualia išraiška įvairialypę kultūrą, skirtą anaip tol ne ‚vienmačio sociumo‘ vartotojui“⁴⁵.

Nevienareikšmis Marcinkevičiaus Mindaugo paveikslas atveria ir daugiau interpretacijos galimybių, o būtent – ieškant prasminių sąsajų su LKP pirmojo sekretoriaus, „šeimininko“ Antano Sniečkaus epochoje nuosekliai imta skiepyti teze, esą priemonės pateisina tikslą – „viskas dėl Lietuvos“, kurios invariantu („ir tuomet dirbome Lietuvai“) iki šiol bando operuoti sovietmečio politinio-partinio elito atstovai, valingai (per)kurdami sovietmečio istoriją savo atsiminimuose⁴⁶.

Vakarai kaip nuolatinės grėsmės lietuvių tautai išraiška

Minėta, kad Marcinkevičiaus dramoje *Mindaugas* kuriamas žutbūtinės Lietuvos priešstatos Vakarams vaizdinys. Vakarų civilizacijai ir kultūrai šiuo atveju

44 Jonas Lankutis, *op. cit.*, p. 81.

45 Danutė Blažytė-Baužienė, *op. cit.*, p. 134.

46 Žr., pvz.: Lionginas Šepetys, *Neprarastoji karta: Siluetai ir spalvos*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005; Algirdas Brazauskas, *Ir tuomet dirbome Lietuvai*, Vilnius: Knygiai, 2007. Taip pat žr. kritines tokios sovietmečio epochos reinterpretavimo pastangos refleksijas: Arūnas Streikus, „Stiprėjanti srovė: sovietinės Lietuvos veikėjų atsiminimai“, *Knygų aidai*, 2006, Nr. 1, p. 12–15; Almantas Samalavičius, „Rūpintojėlio‘ iš LKP CK autoportretas“, *Kultūros barai*, 2006, Nr. 4, p. 88–91; Vladas Terleckas, „Sovietiškos propagandos recidyvai“, *Kultūros barai*, 2006, Nr. 12, p. 82–87; Vytautas Rubavičius, „Nomenklatūrinės atminties diskursas ir tapatumo politika“, *Kultūros barai*, 2007, Nr. 9, p. 6–12; Nr. 10, p. 12–18; Nerija Putnaitė, „Kas ‚sava‘ ir kas ‚svetima‘? Sovietinio lietuviškumo restitucijos bruožai“, *Naujas Židinis–Aidai*, 2007, Nr. 10, p. 463–473.

atstovauja Vokiečių ordinas, tokiu būdu draminiį kūrinių kontekstualizuodamas sovietinės istoriografijos schemoje: kalbėti apie viduramžiais vykusias kovas su vokiečiais buvo leistina ir netgi – pageidautina! Simptomišku tarp partinio elito vyravusio požiūrio pavyzdžiu derėtų laikyti LKP CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus refleksiją. 1957 m. vasario 21 d. kalbėdamas komjaunimo plenume „Lietuvos šeiminkas“ ne tik nurodė, ko partijos elitui reikia iš praeities, bet ir pateikė tokio utilitarinio santykio su ja pavyzdžių: „Ir Kęstučio, ir Vytauto vardai gali prisidėti prie auklėjimo, bet ne nacionalistiniu atžvilgiu, o vertinant jų vaidmenį kovoje prieš vokiečių įsiveržimą.“⁴⁷ Iš esmės tą patį Sniečkus tikriausiai galėjo pasakyti ir apie Mindaugą, nes valstybės genezės siužete konfrontacijos su Vokiečių ordinu aspektas itin ryškus. Naudojantis šia sovietinės ideologijos palikta niša tiek Lietuvos praeities tyrinėtojų, tiek menininkų bendruomenėje buvo aktualizuoti įvairūs viduramžių istorijos siužetai (dar vienas simptomiškas pavyzdys – istorinio kino epo *Herkus Mantas* (1972) kūrimo istorija).

Nors Marcinkevičius dramoje aukščiau aptartas ideologinis stereotipas nėra itin aktyviai eksploatuojamas, tačiau Vokiečių ordinas kaip iš Vakarų nenumaldomai sklindančio blogio simbolis kuria lemtingą kontekstą Mindaugo veiksmams, kuriuos jis atlieka kurdamas valstybę. O pastarasis aspektas įgalina teigti, jog šiuo atveju susiduriame su sovietinės ideologinės-istoriografinės schemos panaudojimu.

Pagonybė kaip lietuvių savastis ir krikščionybė kaip jos netekties priežastis

Mindaugas Marcinkevičiaus dramoje parodomas kaip pragmatiškas politikas, kuriam nuoširdūs religiniai išgyvenimai yra svetimi:

Esu valdovas – negaliu per daug
Nei mūs dievais, nei jų dievu tikėti⁴⁸

Be to, Lietuvos karalius nedviprasmiškai deklaruoja įsitikinimą, jog dievai ir religijos esmingai prisideda prie konfliktų eskalavimo⁴⁹.

47 *Lietuvos Ypatingasis Archyvas*, f. 16895, ap. 2, b. 73, l. 22.

48 Justinas Marcinkevičius, *Mindaugas*, p. 171.

49 *Ibid.*, p. 150.

Kita vertus, formuojantis prielaidoms dramos atomazgai, Mindaugas išpažįsta iš Žemaitijos atvykusiems pasiuntiniams, jog „silpnumo valandą ant kelių“ klaupiasi tik prieš pagoniškus dievus⁵⁰. Tai – itin svarbus pirmasis prasminis akcentas dramos tekste. Antrasis suformuluojamas, kai pasigirsta Dausprungo priekaištai Mindaugui:

Tu Lietuvą išleidai į pasaulį
 Apvilkęs vargšę svetimu rūbu.
 Tu į krūtinę jai įdėjai piktą,
 Negerą dievą.⁵¹

Šį akcentą sureikšmino ir kiti Marcinkevičiaus kūrybos tyrinėtojai. Žvilgsnis iš sovietinės ideologijos atveriamos perspektyvos: „Viena svarbiausių kolizijų šioje dalyje – Lietuvos krikštas, svetimos kultūros griaunančioji galia krašto viduje.“⁵² Žvilgsnis iš sovietinės ideologijos kritiko perspektyvos: „Glavlito arba jo paties nesuvaldytas fanatizmas reikalavo kaip nors suniekinti Kristaus religiją.“⁵³

Krikščionybės kaip „svetimo rūbo“ lietuvių tautai koncepcija sovietmečio epochoje sovietinių ideologų buvo nuosekliai plėtojama, tuo pat metu kuriant bei palaikant įspūdį, kad pagonybe tiek sociumui, tiek akademinėi bendruomenei domėtis ir netgi ją saikingai žavėtis leista. Šią koliziją aiškiai apibrėžė to meto istorikai, iš arti stebėję aukščiau įvardintus ideologinius „viražus“. Anot Gudavičiaus, pagonybė sovietiniams ideologams buvo priimtina, nes ji iš esmės charakterizuojama kaip vakuumas, iš kurio negalėjo rasti nauja visuomenės gyvenimo kokybė⁵⁴. Tuo tarpu Mečislovas Jučas pabrėžė, kad pagonybė sovietmečiu buvo patogus įrankis vykdyti propagandą, nukreiptą prieš Katalikų Bažnyčią⁵⁵.

Analogiškai situaciją linkę vertinti ne tik sovietinės istorijos politikos smagrąčių veiklą iš arti galėję stebėti humanitarų cecho atstovai, bet ir sovietmečio

50 *Ibid.*, p. 188.

51 *Ibid.*, p. 166.

52 Jonas Lankutis, *op. cit.*, p. 88.

53 *Ibid.*, p.204.

54 *Visa istorija yra gyvenimas: Edvardą Gudavičių kalbina Aurimas Švedas*, Vilnius: Aidai, 2008, p. 225.

55 „„Minuotojas klysta tik vieną kartą“: Mečislovas Jučas atsako į Aurimo Švedo klausimus“, *Naujasis Židinys–Aidai*, 2007, Nr. 5–6, p. 231.

epochos tyrinėtojai, nagrinėjantys Sniečkaus vykdytą kultūros politiką, kuria siekta įvairias lietuviškojo „nacionalizmo“ formas ir kultūrinius simbolius prisijaukinti arba neutralizuoti, atitraukiant patriotiškai nusiteikusius gyventojų sluoksnius nuo antitarybinių politinio, pilietinio ar krikščioniškojo aktyvumo formų⁵⁶.

Vėlyva Marcinkevičiaus autorefleksija apie pagonybės ir krikščionybės sąveiką atveria galimybę požiūriui, kad aukščiau aptarti prasminiai akcentai dramos tekste galėjo atsirasti nebūtinai tik dėl „ideologinių saugiklių“ paieškų: „Apibrėžti dalykams, kurie atėjo iš pagonybės iki mūsų laikų, dažniausiai vartoju sąvoką ‚gamtameldystė‘. Ši sąvoka man padeda išreikšti ne tiek su baltiškuoju tikėjimu tiesiogiai susijusius dalykus, kiek jau per krikščionybės prizmę perleistą ir tuo pat metu perkeistą ypatingą jausminį ryšį su gamta ir joje tarptančia gyvybe.“⁵⁷ Kita vertus, šios Marcinkevičiaus mintys nepateikia atsakymo į visus klausimus ir palieka vietos abejonei – kiek pastaroji citata padeda apčiuopti kūrėjo aspiracijas ir kiek ji yra valingo praeities konstravimo, žvelgiant į ją iš saugios perspektyvos, išdava. Akivaizdu, kad nė vienas iš galimų atsakymų jau nebus iki galo pagrįstas. Tačiau abejonių nekyla dėl vieno – pagonybės ir krikščionybės sankirtų bei takoskyrų dramoje atskleidimas padėjo dramai *Mindaugas* išlikti sovietinio oficialiojo diskurso lauke.

Ko nepajėgia apčiuoti binarinės schemas?

Galimos tolimesnės analizės gairės

Siekiant atsakyti į klausimą, kaip Marcinkevičiaus drama *Mindaugas* įveikė sovietinių ideologų bei istorijos politikos kūrėjų parengtus cenzūros slenksčius ir tapo vienu svarbiausių vėlyvojo sovietmečio kultūros reiškinių, buvo mėginama pažvelgti į šį kūrinį iš sovietinės sistemos veikimo logikos perspektyvos. Atliekant šį veiksmaŲ operuota binarine opozicija, tuo pat metu pripažįstant, jog tai – ribota prieiga. Pastarasis suvokimas verčia identifikuoti, kokie svarbūs klau-

56 Žr.: Arūnas Streikus, „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1 (21), p. 7–30. Analogiški vertinimai išsakomi Nerijos Putinaitės, Kęstučio Girniaus, Nerijaus Šepečio tyrimuose.

57 Justinas Marcinkevičius, „Žmogus iš esmės yra istorija“, p. 430.

simai, be kurių aptarimo Marcinkevičiaus dramos *Mindaugas*, kaip sudėtingo sovietmečio sociokultūrinio reiškinių, analizė nebus išsami, liko už binarinės schemos veikimo ribų.

Visų pirma, binariniame požiūryje slypi schematizavimo pavojus, nes nuosekliai jo laikantis tektų pripažinti, jog įmanomos tik dvi santykio su sovietinės ideologijos bei istoriografijos postulatais galimybės – klusnus jų kartojimas arba kategoriškas neigimas. Galima ir trečioji galimybė – opozicinės laikysenos formų oficialiame diskurse paieškos (sovietmečio istorikų ceche tokie „manevrai“ labiausiai pavykdavo Juozui Jurginiui).

Antra, kūrėjo ir sovietinės ideologijos santykio bei sąveikos proceso neįmanoma visapusiškai įvertinti paliekant nuošalyje meninį kūrinių interpretuojančio individo/visuomenės veikimą⁵⁸. Šiuo atveju – dramos *Mindaugas* skaitytojai ir jos pagrindu sukurtų spektaklių žiūrovai susikūrė savitas santykio su Marcinkevičiaus kūriniu strategijas, kurios galėjo būti (ir, akivaizdu, buvo) ne visai tokios, kokias įsivaizdavo sovietinės istorijos bei kultūrinės politikos strategai.

Aukščiau įvardintos išlygos leidžia nužymėti galimas tolimesnes Marcinkevičiaus dramos *Mindaugas* ir visos dramatinės trilogijos, kaip sudėtingo sociokultūrinio sovietmečio reiškinių, gaires.

Išvados

Sovietmečiu įgyvendintos istorijos politikos instrumentais suformuotos kiekybinės bei kokybinės istoriografijos savybės lėmė minimalias Lietuvos istorikų galimybes tyrinėti ankstyvąją Lietuvos istorijos epochą, valstybės sukūrimo siužetą, pirmojo ir paskutinio Lietuvos karaliaus personaliją bei Mindaugo įgyvendintą politiką.

Istoriografinį Justino Marcinkevičiaus dramos *Mindaugas* kontekstą suformavę valingos užmaršties spąstai lėmė, jog fundamentalios Łowmiańskio *Studijos... marksistinė adaptacija* Pašutos knygoje lietuvių visuomenei netapo istoriografijos pozicija, kuri galėjo esmingai prisidėti prie Lietuvos valstybės genezės

58 Iš istorikų vienas pirmųjų sovietmetyje vyravusias skaitymo praktikas ėmė tyrinėti Tomas Vaiseta. Žr.: Tomas Vaiseta, *Nuobodulio visuomenė: Vėlyvojo sovietmečio Lietuva (1964–1984)*: Daktaro disertacija, Vilnius, 2012, p. 202–230.

vaizdinio (at)kūrimo visuomenės sąmonėje ir adekvataus karaliaus Mindaugo personalijos vaidmens šiame procese supratimo formavimo. Atsiradęs istoriografinis vakuumas ir sovietinių istorijos politikos konjunktūrų bei istoriografinių aksiomų sukurtų istorijos tyrimų trikdžiai sėkmingai bandyti bent iš dalies kompensuoti Marcinkevičiaus drama *Mindaugas*.

Keturių prasminių dramos akcentų (istorija kaip skirtingų požiūrų sandūros ir manipuliacijų erdvė; Lietuvos valstybės genezė kaip despoto sumanymų ir žmogiškosios dramos išraiška; Vakarai kaip nuolatinės grėsmės lietuvių tautai išraiška; pagonybė kaip lietuvių savastis ir krikščionybė kaip jos netekties priežastis) analizė leidžia formuluoti įžvalgą, kad Marcinkevičiaus dramoje sukurti keli visiškai skirtingų santykio su sovietinės ideologijos ir istoriografijos postulatais būdai: pastarieji yra stiprinami ir plėtojami; jiems yra oponuojama; aukščiau minėtus sovietinės ideologijos postulatus kūrinio autorius teigia ir neigia vienu metu.

Nevienareikšmis Marcinkevičiaus teksto santykis su sovietmečio istoriografinėmis konvencijomis ir ideologiniais postulatais bent iš dalies paaiškina, kodėl pastarasis tekstas buvo praleistas pro tuometinės cenzūros „šukas“ be didesnių korekcijų. Kita vertus, svarbiausių poetinės dramos *Mindaugas* prasminių bei emocinių akcentų nevienareikšmiškumas verčia įžvelgti ne vien tik kūrėjo – ideologinių „riboženklių“ – cenzūros, bet ir kūrėjo – ideologinių „riboženklių“ – visuomenės sąveikos problemą. Tačiau tai jau kito tyrimo objektas.

Justinas Marcinkevičius's Drama *Mindaugas*: At the Intersections of Soviet Ideology, Political History and Historiography

Summary

This article analyzes the different meanings of Justinas Marcinkevičius's drama *Mindaugas* and how these intersect with Soviet ideology, political history, and historiography.

The qualitative and quantitative characteristics of historiography that were shaped by the historical-political instruments of the Soviet period limited the possibilities available to Lithuanian historians for studying early Lithuanian history, the creation of the state, and the person of the country's first and last king, Mindaugas, and his policies.

The trap of enforced amnesia that formed the historiographical context of *Mindaugas* determined that V. Pašuto's Marxist adaptation of H. Łowmianski's fundamental *Study about the Origins of Lithuanian society and the Lithuanian State* (1931-1932) did not become, for Lithuanian society, that historiographical position that would substantially contribute to the (re)creation of a conception of the genesis of the Lithuanian state in public consciousness, or to an appropriate understanding of King Mindaugas's role in that process. The resulting historiographic vacuum, and the obstacles presented by the conjuncture of Soviet historical politics and the historical studies produced according to historiographic axioms, were only in part compensated for by Marcinkevičius's *Mindaugas*.

An analysis of the drama's four main areas of focus (history as a space for the intersections and manipulations of different positions; the Lithuanian state's genesis as the expression of a despot's idea and human drama; the West as a source of constant danger to the Lithuanian nation; paganism as Lithuanian identity and Christianity as the reason for its loss) makes it possible to draw the conclusion that Marcinkevičius's text generates several completely different ways of relating to Soviet ideology and historiographic claims: the latter are strengthened and spread, they are challenged, and the work's author simultaneously supports and negates the above-mentioned Soviet ideological claims.

Keywords: Justinas Marcinkevičius, the play *Mindaugas*, Soviet era, historiography, political history, society's historical memory.
